

СИНТАКСИС. Сөс пірігізі паза чоохтағ

Хакас тілінің синтаксисі 19 чүс чылдаң сығара үгреніліп пасталған.

Синтаксистеңер пастағы пілісті Н.Ф. Катановтың «*Татарский язык (сагайского наречия). Грамматика (этимология и синтаксис)*» (1882) тіп холнаң пазылған тоғызында табарға чарир. Пу тоғыс хакас тіліне үгренчен үгредіг пособие чіли пазылған. Турғызылған пөгін хоостыра автор сағайлар чооғының синтаксисін чарытча. Тоғыста синтаксистің мындағ сурығларына хайығ айландырылча: чоохтағларның членнері, оларның палғалысчатханы, сөстер палғалыстырчаң оңдайлар, чоохтағның членнерінің чоохтағдағы орны, чоохағның пүдізі.

Синтаксис — тіл науказының чардығы.

Синтаксистін өөн чардығы чоохтағ полча.

Синтаксисте сөстернің сөс пірігістеріне паза чоохтағларға пірікчеткен оңдайлары, сөс пірігістері паза чоохтағлар, олаңай чоохтағларның хадыл чоохтағларға пірігізі үгренілче.

Синтаксис морфологиянаң пик палғалыстығ. Олар хада тілнің грамматиказын пүдірчелер.

Чоохтағ — сағысты искірчен, аны таныхтачаң өөн оңдай. Аның тілдегі өөн тузазы — искіріг идері (коммуникативнай). Пу тузаны сөс тее, аймах-пасха сөс пірігістері дее толдыр полбинчалар: олар ниме-нооны адапчалар, пілдіріглерні, действиелерні таныхтапчалар. Аннаңар хайдағ-да искіріг идер үчүн, сөстер паза сөс пірігістері чоохтаға пірігерге киректер.

Көзідімге алза:

күн, пулуттар, часхы, чылытча, айас тигір.

Часхы күн. Часхы күн чылытча. Айас тигірде пулуттар.

Пасхалалчатханы	Сөс пірігізі	Чоохтағ
-----------------	--------------	---------

Пүдістерінең	өөн паза чарытчатхан сөстері пар: <i>иптиг чоох;</i> <i>агырин чоохтанган</i>	өөн членнер пар: <i>Хойыг</i> <i>хорбычахтар аразында хайдагда</i> <i>кізі көрине түскен.</i> (А. Султреков)
Тузаларынаң	Ниме нооны, действиені, пілдіріглерні толдыра адапча: <i>күн — часхы</i> <i>күн; чүгүрче —</i> <i>табырах чүгүрче; чоох</i> <i>— хормачы чоох</i>	Искірігні, сурығны, күстегні таныхтапча: <i>Хайдаг чол сагыпча</i> <i>сини пу чолыңда?</i> (К. Нербышев) <i>Ониса уламох пірдеезінзер</i> <i>чухпиныбысхан.</i> (А. Халларов)
Киректелчеткенінең	Сөстерні, оларның формаларын чоохтағда піріктірче	Тіл алысчаң тиріг полча
ўн (чоохта)	ўн саринаң	ўн саринаң тоозыл парған полча
Танығлар турғызарынаң	Танығлар киректелбинче	Чоохтың сағыс паза ўн саринаң кизектерге чарыл чатханын көзітче

Сөс пірігізі

Сөс пірігізі — ікі алай аннаң көп пос алынча тузалығ сөстернің палғалызынаң пүткен синтаксис пүдірізі. Сөс пірігістері, сөстерөк чили, ниме-нооны, пілдірігні, действиені адапчалар, олардаңар хоза искіріг пирчелер. Сөстер сөс пірігістеріне хозымнар алай сағыс хоостыра пірікчелер: *палтынаң тоор, үгренчінің книгазы; үгренчең тус, хынчатхан хыс.*

Сөс пірігізі **өөн** (алай чарытчатхан) паза **теестіг** (алай чарыдылчатхан) сөстердең пүтче: *тынанчаң тура* — өөн сөзі **тура**, аны чарытча **тынанчаң** (*хайдаг?*) сөс. Өөн сөстең теестіг сөссер сурығ турғызылча.

Сөс пірігістері, сөстерөк чілі, чоохтағ пүдірчең тиріг полчалар. Олар чоохтағның істінде постарының формаларын хубулдырчалар. Сөс пірігізінің өөн не сөзі хубулча:

Түрчедең үгречеткен олғаннар тынаға тимненерлер.

Түрчедең үгречеткен олғаннарны тынаға ызарлар.

Түрчедең үгречеткен олғаннарға тынаға парарға килізер.

Пілерге кирек!

Сөс пірігізі полбинчалар:

1. Чоохтағның өөн членнері: *Мин чоохтапчам пу хайхастыг кизідеңер.*
(И. Костяков)

2. Чоохтағның төөй членнері: *Аалдагы олғаннар хойларны паза інектерні көрерге улузларға полысчалар.*

3. Хадыл сөстер: *тискер азах, чалгыс азах чол, тигір хуры.*

4. Пос алынча паза полызығлығ чоох чардыхтарының пірігізі: *синің үчүн, город осхас, олган чілі.*

5. Пик палғалыстығ сөс пірігістері: *«Көгім Хорымнарда», Асхыс аймагы, Улуз Арбыйт.*

6. Фразеологизмнер: *айа сабарға, істі чохтанарға, харых тартарға.*

7. Иділістің хадыл формалары: *ит сал, ойлап пар кил, киліп одыр, пас салган.*

Мындағ пірігістер ал-алынча тuzаланылбинчалар, чоохтағда, тізең, пір член полчалар.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

2. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.

3. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.